

BİRLEŞİK SÖZCÜK MÜ ÖBEK Mİ?

Yasemin ÇÜRÜK*

Öz

Birleşik sözcük, birden fazla sözcüğün birleşmesiyle ortaya çıkan bir yapı olduğu için birden fazla sözcüğün bir araya geldiği yapılarla karıştırılmaktadır. Özellikle de hem tanım hem de yapı bakımından en çok benzerlik gösterdiği öbeklerden, eşdizimli sözcüklerden farkını ortaya koymak bu sebeple önemlidir. Çünkü öbekler, değişken, birleşik sözcükler yerleşik yapılardır. Öbekler de birleşik sözcükler gibi kimi zaman bir kavrama karşılık gelmektedir. Kimi zaman da öbekler sözlükselleşme sürecine girmektedir. Bu da durumu daha çok karmaşıklaştırmaktadır. Bu noktada birleşik sözcükleri tespit etmek için çeşitli ölçütler belirlenmiştir. Bu çalışmada sesbilimsel, biçimbilimsel, anlambilimsel, sözdizimsel ölçütlerden ve sözlükselleşme ölçütlerinden yola çıkılarak hangi yapıların birleşik sözcük olduğu konusunda belirleyici ölçütler ortaya konmaya çalışılmıştır. Birleşik sözcükler, öbeklerden farklıdır. Bu farklar çok keskin olmamakla beraber bu tür yapıları birbirinden ayırt etme noktasında yardımcıdır. Bu çalışmada bu farklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: birleşik sözcük, öbek, sözlükselleşme, sözlükbilim, biçimbilim

IS IT A COMPOUND WORD OR PHRASE?

Abstract

Compound words are usually confused with similar structures due to the fact that they results from the combination of more than one word. It is important to understand the difference between phrases that are similar in terms of both definition and structure. Phrases are temporary, whilst compound words are permanent structures. Phrases may also refer to a concept such as

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: ycuruk@dogus.edu.tr

compound words. Sometimes phrases may even enter in the process of lexicalization which can further complicate the situation. Nowadays, various criteria have been found to help identify compound words. In this study, we focused on determining which structures are the compound words based on the phonological, morphological, semantical, syntactic and lexicalization criterias. We attempted to explain that even though the differences between compound words and phrases are not very distinct, they help to distinguish these types of structures. In this study, we tried to revealed these differences.

Keywords: *compound word, phrase, lexicalization, lexicology, morphology*

Giriş

Birleştirme, yeni sözcük türetmede en çok kullanılan yöntemlerden biri olduğu için birleşik sözcük üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Birleşik sözcükler kimi zaman benzer yapılarla karıştırılmaktadır. Bu yüzden gerek Türkçede gerekse diğer dillerde birleşik sözcüklerin benzer yapılardan nasıl ayrıldığına dair tartışmalar, çalışmalar süregelmektedir. Birleşik sözcükleri, öbek ve deyim gibi benzer yapılardan ayırmak için birçok araştırmacı pek çok ölçüt ortaya koymuştur (Marchand 1960, Donalies 2004, Bauer 1978, Lieber ve Štekauer 2011, Demircan 1978, Ganiyev 2010) Belki de en başta yapılması gereken birleşik sözcük ve öbeklerin tanımı üzerinde düşünüp bu tanımları netleştirmektir. Bu çalışmada birleşik sözcüklerle öbekler üzerinde durulacak ve birleşik sözcüklerin öbeklerden farkını ortaya koymak adına belirlenen ölçütler tartışılacaktır.

1. Birleşik sözcükler ve öbekler

Birleşik sözcükler üzerine çalışma yapan araştırmacılar genel olarak birleşik sözcükleri iki ya da daha fazla sözcüğün birleşmesi şeklinde tanımlar. Katamba, birleşik sözcüklerin en azından iki sözcüğü ya da bir bileşenin kök biçimbirimi içerdiğini belirtir (1993: 54). Fabb ise iki ya da daha fazla sözcüğün birleşmesi sonucu oluşan yapıya birleşik sözcük adını verir (1998: 66). Plag birleşik sözcüğü, iki unsur içeren ve ilk unsuru hem kök hem öbek hem de bir sözcük olabilen, ikinci unsuru ise sözcük ya da kök olan bir sözcük olarak tanımlar (Plag 2003: 134). Ergin, birden fazla sözcüğün yan yana gelmesiyle birleşik sözcüğün oluştuğunu belirtir (2004: 385). Vardar' a göre birleşik sözcük iki ya da daha fazla sözlükbirimin bir araya gelerek anlamlı bir bütün oluşturmasıdır (2007: 44). *Dilbilim*

Sözlüğü'nde ise birleşikler iki ya da daha fazla sözcüğün kurallar doğrultusunda birleşmesi, tek bir birim gibi hareket etmesi ve anlamsal açıdan kendini oluşturan bileşenlerden bağımsız bir anlam kazanması sonucu oluşan yapılardır (İmer 2013: 57). Buna göre birleşik sözcükleri, iki ya da daha fazla sözcüğün kimi zaman anlamını yitirerek, kimi zaman ise anlamını korumak suretiyle birleşerek yeni bir kavrama karşılık gelmeleri sonucu ortaya çıkan yapılar şeklinde tanımlayabiliriz. Ancak yapılan tanımlar tek tek incelendiğinde benzerlikler yanında farklılıklar olduğu da göze çarpmaktadır. Zaten tanımlardaki bu ayrılıklar nedeniyle birleşik sözcüklerin herkesin üzerinde uzlaştığı evrensel tanımı yapılamamaktadır. Çünkü Lieber ve Štekauer'in de belirttiği gibi bazı dillerde birleşik sözcükleri oluşturan bileşenlerden biri her zaman bağımsız bir sözcük olmak zorunda değildir (Lieber-Štekauer 2011: 4-5). Türkçede ise birleşik sözcükleri oluşturan her bileşen bağımsız birer sözlükbirim olarak kabul edilebilir. Buradan yola çıkarak birleşik sözcüğün tanımı yapılırken ortaya çıkan farkları belirtmek gerekirse Ağakay ve Bauer gibi araştırmacılar birleşik sözcüklerin bileşenlerinin birleşme sürecinde eksiz olduğunu belirtirken (Ağakay 1943: 33, Bauer 1978: 32), Marchand, Plag ve Vardar ise bu süreçte bileşenlerin ek alıp almadığı ya da almayacağı hakkında açıklama yapmamıştır (Marchand 1960: 11, Vardar 2007: 44, Plag 2003: 133-134). Ganiyev'e göre birleşik sözcükler, bileşenlerin anlamının toplamı ya da bileşenlerin anlamından bağımsızdır (Ganiyev 2010: 33). Demircan'a göre ise birleşik sözcükler bileşenlerin anlamının toplamı değildir, farklı bir anlam kazanır (Demircan 1978: 265). Banguoğlu ise birleşik sözcüklerin aslında öbek olduğunu, zamanla sabit bir kavram kazandığını öne sürer (Banguoğlu 1990: 115).

Öbekler ise sözdizimsel yapılardır. Vardar öbekleri “*dolaysız kuruculara, ad, eylem, sıfat ve ilgeç dizimlerine, iki durak arasında yer alan ya da bir vurgunun çevresinde toplanan öğeler bütününe verilen ad*” olarak tanımlamıştır (2007: 153). Korkmaz, cümle içindeki kavramlar arasında ilişki kurabilmek amacıyla birden çok sözcüğün bazı kurallarla bir araya getirilmesi ve yapı ile anlam açısından bütünlük kurması sonucunda tek bir nesneyi, hareketi karşılamayan, yargı bildirmeyen yapılar olarak tanımlamıştır (Korkmaz 2007: 144). Karahan ise öbeklerin bir kavramı, bir varlığı karşıladığını belirtmiştir. Üstelik öbekte sözcüğün farkını belirtirken öbeklerin birden fazla sözcükten oluşmasının sözcükle öbeği ayırmada yardımcı olacağını öne sürmüştür (Karahan 1999: 11). *Dilbilim Sözlüğü*'nde ise öbekler cümleyi oluşturan öğelerin yapısal bütünlük oluşturdukları, sözcükle cümle arasındaki aradüzey (interlevel) olarak kabul edilen sözcük grubu şeklinde tanımlanmıştır (İmer 2011: 203).

Gerek birleşik sözcüklerin gerekse öbeklerin tanımları incelendiğinde birleşik sözcüklerle benzer bir tanıma sahip olduğu görülecektir. Bu iki yapının tanımından da görüleceği üzere öbekte birleşik sözcükler birbirine benzer yapıdadırlar. Yapısal ve anlamsal bütünlük, bir varlığı karşılması gibi özellikler birleşik sözcüklerin de temel özellikleridir. Çünkü birleşik sözcükler genel olarak varlıklara, özelliklere, hareketlere ve olaylara ad olur (Bauer 1989: 135). Ayrıca Bauer öbeklerin, varlıkları nitelediğini belirtmiştir (Bauer 2012: 135).

Bauer çalışmasında verdiği örneklerde birleşik sözcük ile öbeğin dizilişinin aynı olduğunu göstermiştir (2012: 136):

birleşik sözcük	öbek
(1) <i>birdfoot</i>	<i>bird's foot</i>
(2) <i>dog house</i>	<i>dog's house</i>
(3) <i>summer day</i>	<i>summer's day</i>

Türkçede de birleşik sözcüklerle öbeklerin dizilişi aynıdır. Hatta ad+ad+sI yapısındaki öbeklerle ilgili tartışmalar vardır.

(4) *kapı kolu*

Yukarıdaki örnek birleşik sözcük olarak da kabul edilebilir, çünkü sözlüksel bir boşluğu doldurduğu görülmektedir. Ancak bu yapıyı öbek olarak kabul edenler de vardır. Zaten asıl tartışma ad+ad ve ad+ad+sI yapılarından ortaya çıkmaktadır. Bu noktada da belki öbeklerin sadece varlıkları niteleyip nitelemediği veya onlara ad olup olmadığı sorusu sorulabilir. Aslında öbekler varlıklara ad da olsa, varlıkları nitelese de fark eden bir durum yok. Birleşik sözcükler, öbeklerin sözlükselleşmesi sonucu da ortaya çıktığı için bir varlığın niteliğini belirleyen bir öbek zamanla birleşik sözcük olabilir. Bu durum bu konuyu daha da karmaşıklarıtmaktadır. Ortaya çıkan bu karmaşayı çözmek amacıyla birleşik sözcükleri diğer söz birleşimlerinden ayırmaya yarayacak çeşitli ölçütler ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra birleşik sözcükleri kendi içinde alt gruplara da ayırmak gerekmektedir. Bu durumda kimyadaki bileşik ve karışımdan yola çıkarak birleşikler tam birleşikler, yarı ve ara birleşikler olmak üzere üçe ayrılır (Çürük 2017: 21). Nasıl ki kimyada bileşikler homojense tam birleşiklerin bileşenleri de homojendir, en azından bileşenlerinden biri anlamsal açıdan eriyip gider. Yarı ve ara birleşikler ise karışım gibidir. Kimi zaman homojenik kimi zaman heterojenik özellik sergiler. Bileşenleri, özelliklerini koruduğu için öbeklerle karıştırılması

mümkündür. Bu karışıklığı çözmek içinse dilbilim alanında bazı ölçütler belirlenmiş öbekte birleşiklerin farkı ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Birleşik Sözcükleri Belirlemede Kullanılan Ölçütler

Birleşik sözcükleri tespit etmek için ölçüt belirleyenlerden Hans Marchand, Donalies, Bauer, Lieber ve Štekauer, Demircan ve Ganiyev kendi bakış açılarına göre bazı ölçütler belirlemişlerdir. Buna göre Marchand'ın belirlediği ölçüt daha çok sözdizimsel ve biçimbilimsel özellikleri taşır (Marchand 1960: 13). Bauer ise birleşik sözcükleri anlambilimsel, sözdizimsel, biçimbilimsel, sesbilimsel açılardan değerlendirmiştir. Diğer araştırmacıların ölçütleri de değerlendirildiğinde aslında ölçütlerin ortak noktaları olduğu görülecektir. Ancak Martin Neef (2011: 386) gibi bazı araştırmacıların ölçüt olarak kabul ettiği yazım ölçütü, birleşik sözcükleri öbek ve diğer benzer yapılardan ayırmak için yeterli gelmediğinden ölçütler arasında değerlendirilmemiştir. Çünkü birleşik sözcükler her zaman bitişik yazılmamaktadır. Belki Almandaki gibi bütün birleşikler bitişik yazılırsa o zaman yazım ölçütü geçerli bir ölçüt olacaktır. Üstelik yazım ölçütü sadece yazı dilinde etkilidir. Bir yapı yazılmadığı sürece birleşik mi ayrı mı yazıldığını ve buna göre birleşik sözcük olup olmadığına karar vermek mümkün olmayacaktır. Hatta Bauer'in de ifade ettiği gibi yazımla ilgili eğilim her zaman değişebilir (2006: 720). Bunun için çok uzağa bakmaya bile gerek yok. *Türkçe Sözlük*'ün 1983, 1988, 2005 ve 2011 yıllarında yapılan baskılarında birleşik sözcük olarak kabul edilen bazı örnekler incelendiğinde yazımdaki değişim görülecektir. 1983 yılında hazırlanan *Türkçe Sözlük*'te hemen hemen bütün birleşikleri bitişik yazma eğilim varken adı geçen diğer yıllarda hazırlanmış sözlüklerde örnekten örneğe yazımın değiştiği göze çarpmaktadır. Örneğin, *adamotu* sözcüğü 1988 yılındaki sözlükte ayrı, diğerlerinde ise bitişik yazılmış. *Sütağacı* ise 1983 ile 2011'de bitişik yazma eğilimi varken 1988 ile 2005'te ayrı yazılmıştır. Bir başka örnek *beşparmakotu* ise 1983'te tamamen bitişik, 1988'de bütün bileşenleri tamamen ayrı, 2005 ve 2011'de sadece *otu* bileşeni ayrı yazılmıştır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. İşte bu değişim yazım ölçütünün geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulatmaktadır. Üstelik anlam kaybına uğrayan birleşik sözcükler (aslanağzı, yavruağzı, hanımeli vb.) ile terim olan birleşik sözcüklerin (anlambilim, sözdizim gibi) bitişik yazılma eğilimi de bu soruna çözüm olamamaktadır.

Sonuç olarak bütün gerekçeler ve açıklamalar değerlendirilerek, diğer araştırmacıların belirlediği bazı ölçütler birleştirilerek bütün özellikleri içine alan ölçütler ortaya konmuştur (Çürük 2017: 42-83).

Alanyazında bitişik sözcüklerin belirlenmesinde ortaya konulan ölçütleri aşağıdaki başlıklar altında Türkçe üzerinden değerlendirmeye ve geçerli olup olmadığını tartışmaya çalışacağız.

2.1. Sesbilimsel ölçüt

2.1.1. Ses değişimi/dizimi

Bu ölçüte göre bileşiği oluşturan bileşenlerde ses değişimi görülebilir. Ses değişimlerini ise beş alt başlıkta değerlendirmek gerekmektedir. Buna göre:

- a) **Bitişme / kaynaşma:** Ses değişimleri ve düşmeleri birleşik sözcüklerin yazımını etkilemektedir.

Örneğin *kahve+altı>kahvaltı* olmuştur.

- b) **Ses, hece ya da ek düşmesi:** Birleşme sürecinde bazı bileşenlerin aldığı ekler ya da bazı heceleri düşürülebilir:

kalın kafalı> kalın kafa

- c) **Ses türemesi:** Bu durum daha çok Arapçadan Türkçeye geçen sözcüklerde karşımıza çıkmaktadır:

his etmek > hissetmek

- d) **Tonlulaşma:** Ünlüyle başlayan bir sözcükle birleşme durumunda ilk bileşenin tonsuz ünsüzü tonlulaşır. Bu durum yine Arapçadan alıntılanan sözcüklerde karşımıza çıkmaktadır:

darp etmek> darbetmek

Bütün açıklamalara ve örneklere rağmen ses olayları, bir yapının birleşik sözcük olup olmadığını tespit etmek için yeterli olmayacaktır. Uzun, ses olaylarının birleşme sonucu ortaya çıkabileceğini de belirtmiştir (1990: 13). Bu açıdan yola çıkarak sadece ses olaylarına bakmak yetersizdir. Üstelik bütün birleşik sözcüklerde ses olayları görülmemektedir.

2.1.2. Vurgu

Ses olayları birleşik sözcüklerin farkını koymada her zaman yeterli olmayacaktır, çünkü her birleşik sözcükte ses olayları görülmemektedir. Bu nedenle vurgu, birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak için önemli bir ölçüt

konumuna gelmektedir. Çünkü birleşik sözcüklerde *alçalan tek vurgu* vardır. Her ne kadar bazı araştırmacılar birleşik sözcük vurgusu ile öbek vurgusunun aynı olduğunu söylese de (Banguoğlu 2000: 120), birleşik sözcüklerin vurgusu öbeklerin vurgusundan farklıdır. Yine de öbekken sözlükselleşerek birleşik sözcük olan yapılarda belki başlangıçta öbek vurgusu hâkim olabilir. Hatta Demircan, sözlükselleşen öbeklerin vurgusunun her zaman değişim göstermeyeceğini de öne sürer. Demircan'a göre birleşik sözcük vurgusu için iki kural vardır. Bu kural birleşiklerin iç merkezli ve dış merkezli olması ile ilgilidir. Demircan, iç merkezli birleşik sözcüklerin vurgusunun sözdizimsel olduğunu, dış merkezli olanların ise birleşik sözcük vurgusuna sahip olduğunu belirtir. Yani birleşik sözcük vurgusuna sahip olanlarda vurgu ilk bileşenin son hecesindedir (1978: 275). Yine Demircan'a göre vurgunun yer değiştirmesi anlamla ilgilidir (1978: 275). İclal Ergenç de vurgunun tespit edilme sürecinde biçimbilimsel (morphological), anlambilimsel (semantic) ve sözdizimsel (syntactic) özelliklerin de düşünülmesi gerektiğini ve Demircan gibi o da anlamın vurgunun yerini etkilediğini belirtmiştir (2002: 28). Birleşik sözcükleri bütün bu özelliklere göre değerlendirmekte fayda vardır.

Sonuç olarak öbeklerin iki, birleşik sözcüklerin tek vurgusu vardır (Levi 2002: 10). Levi'nin yaptığı teste göre aşağıdaki iki örnek, öbek ve birleşik sözcüklerin vurgu farkını ortaya koyması bakımından önemlidir:

(5) *çocuk kitabı*

H*+L

(6) *baba-nın sandalye-si*

H*   **H*+L**

2.2. Biçimbilimsel ölçüt

Birleşik sözcükler sözlükbirim olduğu ve tek bir birim gibi hareket ettiği için birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerin arasına herhangi bir ek giremez, girmemelidir. Öbekler ise sözdizimsel olduğu için birleşik sözcüklerden farklı olarak eklerin öbeklere gelme düzeni birleşik sözcüklerden farklıdır, yani öğelerinin arasına ek girebilir (Çürük 2017: 58), girdiğinde öbeğin düzeni değişebilir. Marchand, bölünemezlik (indivisibility) ilkesine göre de birleşik sözcüklerin bileşenlerinin arasına herhangi bir ek girmemesi gerektiği vurgular (1960:3).

Biçimbilimsel ölçüt için örnek vermek gerekirse *kol saati*'ne ek getirdiğimizde *kollar saati* değil, *kol saatleri* biçiminde olmalıdır. Bu ölçüt

için verilebilecek diğer örnek ise *çamaşırın makinesinin düğmesi* biçiminde değil, *çamaşır makinesinin düğmesi* olması gerekmektedir.

(7) <i>sırt çantası</i>	<i>senin sırt çantan</i>	<i>*senin sırtının çantası</i>
<i>*sırtlar çantası</i>	<i>*sırtın çantası</i>	<i>sırt çantan mı</i>
(8) <i>ders kitabı</i>	<i>senin ders kitabın</i>	<i>*senin dersinin kitabı</i>
<i>*dersler kitabı</i>	<i>*dersin kitabı</i>	<i>ders kitabın mı</i>
(9) <i>çay kaşığı</i>	<i>senin çay kaşığın</i>	<i>*senin çayının kaşığı</i>
<i>*çaylar kaşığı</i>	<i>*çayların kaşığı</i>	<i>*çay kaşığın mı</i>

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere araya ek girdiğinde birleşiklerin anlamında bozulmalar ya da değişimler olur. Bu sebeple de bileşenlerin arasına ek giremez. Ancak ad+ad+sI yapısındaki öbeklerin arasına da herhangi bir unsur giremez. Bunu da bu yapıların sözlükselleşme sürecinde olduğunu düşünerek ya da +sI birleşik sözcük işaretleyicisinden dolayı birleşik ara/zayıf birleşik olarak kabul ederek aşabiliriz.

2.3. Anlambilimsel ölçüt

Bu ölçüte göre birleşik sözcüklerde tek ve bütün bir anlam ya da bileşenlerin anlamlarının birleşmesi söz konusudur. Bazı birleşik sözcüklerde, bileşenlerin anlam kaybına uğradığı görülürken bazılarında ise bileşenlerin anlamları birleşip tek ve bütün bir anlam ortaya koymaktadır. *hanımeli, yavruağzı, horozgözü, kartalgözü, kedigözü, öküzgözü* gibi örneklerde birleşik sözcüğü oluşturan her iki bileşenin de anlam kaybına uğradığı görülmektedir. Zaten bu tür birleşikler, öbeklerle karıştırılmamaktadır. *masa örtüsü, duvar saati, yatak örtüsü, su bardağı, çorba kasesi* gibi örneklerde ise bileşenler anlamlarını korumaktadır ve bileşenlerin anlamları birleşerek yeni bir anlam ortaya koymaktadır.

(10) *su bardağı*

su : canlılar için önemli sıvı

bardak: herhangi bir sıvıyı içmeyi sağlayan kap

su bardağı: su içmek için kullanılan bardak

[su]+[bardak]+[ı]= [su bardağı]

(11) ütü masası

ütü: giysilerin kırıxıklığını gidermek için kullanılan sıcak demir araç.

masa: ayaklar veya destek üzerine oturtulmuş düze bir levhadan oluşan mobilya.

ütü masası: üzerinde ütü yapılan yüksek ayaklı araç, ütü tahtası

[ütü]+[masa]+[sı]= [ütü masası]

(12) yatak örtüsü

yatak: üzerine yatılan eşya

örtü: örtmek için kullanılan eşya

yatak örtüsü: yatağın üstüne örtülen eşya

[yatak]+ [örtü]+[sü]= [yatak örtüsü]

Bu örneklerde de görüldüğü üzere bileşenler herhangi bir anlam kaybına uğramamıştır. Sadece iki bileşenin anlamları birleşerek tek ve bütün bir anlam oluşturmuştur.

Bu durumda bileşenler arasında anlam birleşmesi olup olmaması hangi yapıların birleşik sözcük olduğunu tespit etmemizde kolaylık sağlayacaktır. Çünkü birleşiklerde tek ve bütün bir anlam vardır.

2.4. Sözdizimsel ölçüt

Bu ölçüte göre birleşik sözcüğün bileşenleri arasına herhangi bir unsur giremez. Girmesi durumunda birleşğin hem anlamını hem de yapısını bozar.

Örneğin *duvar kırmızı saati* yapısı doğru değildir. Doğru kuruluş *kırmızı duvar saati* biçiminde olmalıdır. Aşağıda yer alan diğer örnekler de bileşenler arasına öge girdiğinde birleşğin yapısının bozulduğunu göstermektedir:

(13) kot pantolon

*kot yırtık pantolon

yırtık kot pantolon

(14) *demir kapı*

*demir yeşil kapı

yeşil demir kapı

demir kapı yapısını birleşik sözcük değil de öbek (takısız ad tamlaması) olarak kabul edenler de vardır ve eğer bu örneği birleşik değil de öbek olarak alırsak sözdizimsel ölçütteki araya öge giremez kuralının bu tür öbeklerde de geçerli olduğu görülecektir. Ancak bu örneğin, bir varlığa ad olması ve sık sık kullanılması birleşik sözcük olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu noktada sözlükselleşme ölçütünü dikkate almak belki de daha doğru olacaktır. Yani bu örneğin sözlükselleşme sürecinde olduğu da kabul edilebilir. Birleşğin alt türlerinden ara/zayıf birleşiklere örnek gösterilebilir.

Sözdizimsel ölçüte göre bir diğer önemli özellik, kişi zamirleri öbeklerde sadece ilk ögeyi nitelerken birleşik sözcüklerde bütünü kapsamaktadır. Bunun en önemli sebebi birleşik sözcüklerin tek bir sözcük gibi hareket etmesidir.

(15) *kol saati*   *benim kol saati*   **benim kolumun saati*

(16) *pencere camı*   *benim pencere camı*   *benim pencerenin camı*

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere ilk örnek birleşik sözcük olduğu için *ben* zamiri bütünü gösterir. İkinci örnekte ise *ben*'in vurguladığı pencere midir, cam mıdır belli değildir.

2.5. Sözlükselleşme ölçütü

Birleşik sözcükleri tespit etmek için kullanılan diğer ölçütlerin yetersiz kaldığı durumlarda devreye sözlükselleşme girmektedir. Hans Giegerich'e göre de birleşik sözcükleri diğer yapılardan ayırmada ölçütlerin yeterli olmadığını öne sürerek sözlükselleşmenin öneminden bahseder (2011: 220).

Sözlükselleşme bir sözcüğün bir içerikle genelleşmesi olarak kabul edilir (Uzun 2006: 89). Sözlükselleşme bir süreçtir. Bir yapının sözlükselleşip sözlükselleşmediğini anlamak için o yapının kullanım sıklığına/yaygınlığına ve anlamının bilinirliğine bakmak gerekmektedir. Örneğin *aslanağzı*, *biçerdöver*, *yavruağzı*, *gözyaşı*, *hanımeli* sözcükleri herkesçe bilinen birleşik sözcüklerdir. Ancak *çamaşır makinesi*, *pencere camı*, *tatlı kaşığı*, *kapı kolu* gibi örnekler tartışmalı örneklerdir. Diğer ölçütlerin yetersiz kaldığı durumlarda sözlükselleşme ölçütüne bakarak bu örnekleri incelediğimizde bu yapıların birleşik sözcük olup olmadığına karar verebiliriz. Sözlükselleşme ölçütüne göre bir yapının sözlüksel olup

olmadığını anlamak için kullanım sıklığına ve o yapının kazandığı anlamın herkesçe bilinip bilinmediğine bakmak gerekir.

3. Değerlendirme

Hangi yapıların birleşik sözcük olduğunu belirlemek için kullanılan ölçütlerden yola çıkarak bazı örnekler üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre incelenen örnekler ve ulaşılan sonuçlar aşağıda sıralanmıştır:

(17) *kapı kolu*,

- ad+ad+(s)I yapısındaki bir öbehtir.
- Yukarıdaki ölçütlerden anlambilimsel ve sözdizimsel ölçüte uymakta, diğer ölçütlere ise uymamaktadır.
- Biçimbilimsel ölçüte göre birleşik sözcüklerde araya herhangi bir ek giremez.
- İlk bileşen ek almaz. Öbek olduğu için *kapı kolu* örneğinde her iki sözcük de ek alır.
- Ayrıca sesbilimsel ölçüt açısından da bu örnekte ses değişimi görülmez.

Ancak bu örnek İngilizcedeki *doorhandle* sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığında aslında sözlüksel bir boşluğu doldurmaktadır. Bu durumda *kapı kolu*'nu da ara/zayıf birleşikler arasında kabul etmek gerekmektedir. Aslında Levi ad+ad+(s)I yapısındaki bütün örnekleri birleşik sözcük olarak kabul edip +(s)I ekini de birleşik sözcük işaretleyicisi olarak kabul etmektedir (2002: 10). Belki gerek bu yapıdaki örnekleri gerekse takısız ad tamlaması olarak kabul edilen örnekleri ara/zayıf birleşikler olarak değerlendirmek çok sakıncalı olmasa gerektir.

(18) *pencere camı*,

- ad+ad+(s)I yapısındaki bir öbehtir.
- Biçimbilimsel ölçüte göre birleşik sözcüklerde araya herhangi bir ek giremez. İlk bileşen ek almaz. Öbek olduğu için *pencere camı* örneğinde her iki sözcük de ek alır.
- Ayrıca sesbilimsel ölçüt açısından da bu örnekte ses değişimi görülmez.

- Bu örnek de tıpkı *kapı kolu*'nda olduğu ara/ zayıf birleşik olarak kabul edilebilir.

(19) *tatlı kaşığı*,

- birleşik sözcüktür, çünkü anlam bütünlüğü ve yeni anlam kurması bakımından anlambilimsel ölçüte (tatlı yenilen kaşık),
- araya herhangi bir öge girememesi bakımından sözdizimsel ölçüte (*tatlı yeni kaşığı* olmaz, *yeni tatlı kaşığı* olur. Ayrıca *benim yemeğin kaşığı* olmaz, *benim tatlı kaşığım* olur),
- araya herhangi bir ek girememesi bakımından biçimbilimsel ölçüte (*tatlıların kaşığı* değil, *tatlı kaşıkları*),
- kullanım sıklığına/yaygın bir kullanıma ve bilinirliğe sahip olması bakımından sözlükselleşme ölçütüne uymaktadır.

Bütün bu ölçütleri değerlendirirken bazı yapılardaki, özellikle de tam kalıplaşmamış ara yapılardaki +(s)I biçimbiriminin çekime girdiğinde düşmesi bu yapıların öbek olduğunu düşündürse de aslında bu durum o yapıların tam kalıplaşmadığının göstergesidir. Örneğin, *kahve makinesi Güncel Türkçe Sözlük*'te madde başı olarak yer alan bir birleşik sözcüktür. Bu birleşik sözcük çekime girdiğinde birleşimin ikinci bileşenine gelen ve birleşik sözcük işaretleyicisi olarak da adlandırılan +sI biçimbirimi düşürülmektedir.

Diğer örnekler:

(20) *kahve makinesi*

a. 1. isim Kahve çeken veya öğüten makine

2. Kahve pişirmek için üretilen elektrikli aygıt

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

kahve makine+m

(21) *iman tahtası*

a. *hlk.* Göğüs kemiği: *Sanki onların göğüsleri içindeki kalptir de bizim iman tahtalarımızın altındaki külde pişmiş ferik elması!* -A. Gündüz

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

iman tahta+m,

iman tahta+n,

iman tahtası+nı,...

Örneğin yukarıdaki örnekte metaforik bir anlam da vardır. Yani birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerde anlam kaybı söz konusudur. Herhangi bir ek aldığındaki +sI biçim birimi düşürülmektedir. Bu durumda biz bu yapı için birleşik sözcük değildir mi diyeceğiz? +sI biçim biriminin düşmesi bu yapının birleşik sözcük olmadığını değil, tam kalıplaşmadığını veya bu tür durumların tam kalıplaşma olsa bile karşımıza çıkabileceğini gösterir.

(22) *kahve makinesi*

a. *kahve yapmak için üretilen elektrikli aygıt.*

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

Tam birleşik olmadığı için ek aldığındaki +(s)I biçim birimi düşürülür.

kahve makine+m , kahve makine+niz, kahve makine+miz,...

(23) *çalışma odası*

isim Konutlarda çalışmak için özel olarak ayrılmış ve döşenmiş oda.

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

*çalışma odası+ları >çalışma odaları

(24) *bilgisayar masası*

isim Bilgisayar ve eklentilerinin yer aldığı masa.

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

*bilgisayar masası+m> bilgisayar masam

(25) *buzdolabı*

isim Yiyecek, içecek vb.ni soğuk olarak saklamaya yarayan, motorla çalışan dolap, soğutucu, frijider "Turgut buzdolabından biraları çıkardı." - H. E. Adivar

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

*buzdolabı+ları> buzdolapları

(26) ütü masası

isim Üzerinde ütü yapılan yüksek ayaklı araç, ütü tahtası.

(Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>)

Görüldüğü üzere bazı birleşik sözcükler iyelik eki aldığı +s)I birleşik sözcük işaretleyici düşürülür. Bu durumda olan pek çok örnek vardır: *arz odası, basınç odası, bekâr odası, bekleme odası, beslenme odası, çubuk odası, doğum odası, etiüt odası, halk odası, kabul odası, köy odası, kumanda odası, makam odası, makine odası, makyaj odası, misafir odası, müzik odası, oturma odası, reji odası, rejisörlük odası, sanayi odası, sandık odası, soyunma odası, ticaret odası, yatak odası, yemek odası, yer odası, yük odası, daktilo masası, fiskos masası, içki masası, iflas masası, infaz masası, kriz masası, orta masası, oyun masası, pinpon masası, reji masası, teşrih masası, tuvalet masası, yazı masası, yemek masası...*

Bu örnekler aslında tartışmalı örneklerdir. Bu örnekleri birleşik sözcük olarak kabul etmeyenlerin savı iyelik eklerinin üst üste gelmeyeceğidir. +s)I biçimbirimi birleşik sözcük işaretleyicisi olarak kabul edildiği için aslında iki iyelik üst üste gelmemiş oluyor. Üstelik bu örnekler tam birleşik değil, yarı veya ara birleşiktir. Tam kalıplaşma olmadığı için de +s)I biçimbirimi düşürülebilir. Bu tartışmaya devam edilecek olursa da Kocaeli, Kırklareli gibi şehir adlarında da aynı problem karşımıza çıkar. Kocaeli'ne mi Kocaeli'ye mi, Kırklareli'ne mi Kırklareli'ye mi? İki kullanıma da konuşma dilinde rastlanmaktadır. O zaman bu tür il adları için ne demeli? Dahası bu tür problemler tam birleşiklerde de görülmektedir.

Örneğin;

(27) denizkızı > *denizkızı+lar> denizkızları

(28) horozgözü > *horozgözü+ler> horozgözleri

(29) aslanağzı > *aslanağzı+ları> aslanağızları

Bu örneklerin yanı sıra çekim sırasında +s)I birleşik sözcük işaretleyici düşmeyen örnekler de vardır:

(30) cumartesi+leri> cumartesileri

(31) *pazartesi+leri>pazartesileri*

Ancak bu örnekler dışında kalan diğer örneklerin çoğunluğunda çekim sırasında +(s)l birleşik sözcük işaretleyicisi düşmektedir:

(32) *soluk borusu> soluk borum*

(33) *duvar saati> duvar saatleri*

(34) *ayçöreği> ayçörekleri*

(35) *ayçiçeği> ayçiçekleri*

4. Sonuç

Birleşik sözcükleri belirlemede ölçütlerden yararlanmak işimizi kolaylaştıracaktır. Yine de birleşikleri üçe ayırmakta fayda vardır, çünkü geleneksel bakış açısına göre sadece anlamsal ve sesbilimsel kayıp yaşayan yapıları birleşik sözcük alacakları alt türlere ihtiyaç bulunmamaktadır, ancak varlıklara ad olma ve sözlüksel bir boşluğu doldurma da önemli olduğuna göre arada kalan yapıları öbek olarak adlandırmak doğru değildir. Bu doğrultuda öncelikle birleşik sözcükleri tam birleşikler (aslanağzı), yarı birleşikler (çamaşır makinesi) ve ara/zayıf birleşikler (kapı kolu) olarak üçe ayırabiliriz. Sonrasında ise öbekleri birleşik sözcüklerden ayırmak ve arada kalmış yapıların birleşik olup olmadığına karar vermek için belirlenen ölçütlerle örnekleri test etmek gerekmektedir. Bu ölçütler:

Biçimbilimsel ölçüt

Sesbilimsel ölçüt

Sözdizimsel ölçüt

Anlambilimsel ölçüt

Sözlükselleşme ölçütü

Ancak bazı örnekler için anlambilimsel, sözdizimsel, biçimbilimsel, sesbilimsel ölçütler yeterli gelmemektedir. Bu noktada sözlükselleşme ölçütüyle hangi yapının sözlükbirim olduğuna karar verilmelidir.

Sonuç olarak birleşik sözcükler öbeklerden farklıdır. Bu farklar aşağıda sıralanmıştır:

- Birleşik sözcükler tek bir kavrama karşılık olurken, öbekler var olan anlamı genişletir, zaman zaman da sınırlandırır. Tek

bir kavrama karşılık gelen öbekler ise zamanla sözlükselleşerek birleşik sözcük olarak kabul edilir.

çamaşır makinesi “çamaşırları yıkamaya yarayan makine”

pencere camı “pencereye takılan cam”

- Birleşik sözcükler tek bir birim gibi hareket ettiğinden çoğunlukla tek bir sözcük gibi, öbekler ise öbeği oluşturan sözcükler özelliklerini koruduğu için duraklı olarak sesletilir.
- Birleşik sözcüklerin vurgusu tektir ve ilk bileşendedir, öbeklerde ise biri hafif olmak üzere çift vurgu vardır.
- Birleşik sözcükler öbeklerden farklı olarak parçalanamaz, parçalanırsa birleşik sözcük olarak ifade ettiği anlamı karşılamaz.
- Birleşik sözcükler sözlükbirim olduğu için kalıcıdır, öbekler ise geçici olarak oluşturulurlar.
- Birleşikler sözlüksel, öbekler ise sözdizimseldir. Birleşikler, sözlük maddesi olur.
- Birleşik sözcüklerde, anlamsal ve sessel değişimler olursa bitişik yazılma görülür, öbekler ise her zaman ayrı yazılır.
- Birleşik sözcükler alt tür oluşturabilirken, öbeklerde alt tür özelliği yoktur.
- Birleşik sözcükler, bir düşüncenin tamamını karşılarken, öbekler düşüncenin sadece bir parçasını ifade eder.
- Birleşiklerde ilk bileşenin yerini zamir alamazken, öbeklerde ögelerin yerini zamir alabilir.
- Birleşik sözcüklerin bileşenlerinde çoğunlukla tam uyuma gidiş olsa da öbeklerde, ögeler arasında ünlü uyumlarına ya da başka özelliklere rastlanmaz.
- Birleşik sözcüklerde bileşenlerin göndergesi genel iken, öbeklerin göndergesi ise daha özeldir.

duvar saati (herhangi duvar saati)

evin önü (belli bir evin önü)

Kaynaklar

Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bauer, L. (1978). *The Grammar of Nominal Compounding*, Odense University Press.

Bauer, L. (1989). *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, L. (2006). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, L. (2012). *Introducing Linguistic Morphology*, Second Edition. Edinburg: Edinburg University Press.

Çürük, Yasemin (2017). *Türkçede Birleşik Sözcükler: İsimler*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demircan, Ömer (1978). "Bileşik sözcük ve bileşik sözcüklerde vurgu". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1977*. 263-275.

Donalies, E. (2004). *Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich: Kombinatorische Begriffsbildung*. Mannheim: Institut für deutsche Sprache.

Ergenç, İ. (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Fabb, Nigel (1998). *Compounding*. Spencer, Andrew, Arnold Zwicky eds. *The Handbook of Morphology*. Oxford: Blackwell, 66–83.

Ganiyev, F. (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Giegerich, H. J. (2011). *Compounding and Lexicalism*. In R. Lieber, & P. Stekauer (Eds.), *The Oxford Handbook of Compounding* (pp. 178-200). (Oxford Handbooks in Linguistics). Oxford: Oxford University Press.

İmer, K. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Karahan, Leyla (1999). *Türkçede Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri-*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Katamba, Francis (1993). *Morphology*. New York: St. Martin's Press.

Korkmaz, Zeynep (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Levi, S. (2002). Intonation in Turkish: the realization of noun compounds and genitive possessive NPs. *Ms. University of Washington*.

Lieber, R. -Ş. (2011). “Introduction: Status and Definition of Compounding”. *The Oxford Handbook of Compounding*. Oxford: Oxford University Press.

Marchand, H. (1960). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Wiesbaden: Otto Harratsowitz.

Neef, M. (2011). IE, Germanic: German. *The Oxford Handbook of Compounding* (s. 386-399). Oxford: Oxford University Press.

Plag, I. (2011). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

Türkçe Sözlük. (1983). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük. (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uzun, N. E. (1990) “Türkçe Dilbilgisinde ‘Tamlama’ ve ‘Bileşik’ Sorunu”: *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, 17-18 Mayıs 1990*, yay.: A.S. Özsoy ve H. Sebüktekin, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayını.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts adresi için İnternet erişim tarihi 06 Şubat 2017.